

ALTAY MİF VƏ ƏFSANƏLƏRİ

Marala qalan dağlar
Dağlar marala qaldı,
Otu sarala qaldı...

Böyüklü-kiçikli hamımızın qan yaddaşına hopmuş bu bayatının hardan qopub gəldiyinin heç vaxt fərqində olmamışıq. Eşidən kimi dördcə qatar sözün sehrinə düşmüşük; dağ ruhu, az qala əbədiyyət qədər uzun, çəkilib gedəcəyinə ümid qalmayan bir payız havası, yersizlik, yiyəsizlik rüzgarı vurub bizi...

Bu bayatıdan "Altay" sözündə də nəşə var. Altay Yerin Tanrıya yaxın olan səmti, təkca adıyla içimizə işləyən, böyüklüyündən doğan ağırlığı, ruhu mayamıza qarışmış köhrə yurd yeridi. Bəlkə bu bayatının birinci misrası da o dağların əsintisidi.

Altay – türk qövmünün, türk soyunun törəyiş yeridi. Dünyanın harasında olur-olsun, hər bir türk üçün bu sözün birbaşa anlamı belədi. Bəlkə elə buna görə ki, "Altay" kəlməsini biz türklər aqlımızla yox, ürəyimizlə dərk edirik,

Hazırladı: Əhməd Oğuz

bu söz içimizdə gül kimi pardaxlanıb mənə qazanır.

"Əsli-Kərəm" dastanından bir misra yadına düşür:

"...Qəssab olan maral əti satmasın".

Ağ-qara bir film kadri kimi uşaq çağlarımdan bir anı xatırlayıram: Qışın soyuğu... Sabah hamıdan qabaq oyanıb, yorğanın altından tavanın cizgilərində nəşə tapmağa çalışıram, xəyallar qururam. Hələ qalanmamış sobanın borusuna yaxın iki-üç yerdən nazik ağ tellər sallanıb. Anam sobanı qalayıb üstümə san əyilir, xəfif nöyüt iyi qarışmış doğma bir qoxu gəlir. Sallanan ağca qurumları göstərib nə olduğunu soruşuram.

– Maral seliyidi, – deyir, – maral seliyi, atam-anam.

Maral... yaxın bu sözün mənə necə təsir elədiyini bilib açıqlama verir:

– Sən yatanda uzaq-uzaq dağlardan bir maral gəlir. Gəlir başın üstə durub oyatmaq istəyir səni. Çağırır, çağırır, səsi çıxmır, səni istədiyindən ağızından selik daşır.

Maral o vaxtdan mənim üçün sirlisehrli nağıl obrazına çevrilib...

Maralın bütün Sibir çöllərində, tayqada, tundrada, Altayın meşəli dağlarında nə qədər çox yayıldığı hamıya məlumdu. Həmin ərazidə yaşayan türk boylarının əfsanə və rəvayətlərində, dastan və nağıllarında maral buna görə başlıca obrazlardan birini təşkil edir.

Maralla bağlı inanclar, inanclar bu bölgələrdə o qədər çoxdu ki, izi, sorağı çox-çox uzaq diyarlara yayılıb. Biz tərəflərdə eşidib gördüyüm bir əhvalat:

Südəmər bir körpə çıxır-bağır salıb ağlayır. Nə illah eləyirlər kirmək bilmir. Evin ağbirçəyi gəlinə öyüd verir: "Aç uşağın kürəyini, üç dəfə yala, de ki, maral balasını yalayır, mən də səni!" Bu kiçik "ayın"dən sonra uşaq səsinə xırıp kəsir. Nədi bu? Ovsundumu, kökü Altaylardan gələn şaman duasıdır?

Bu maral ovsunu, Maral nağılı məni çoxdan o tərəfə – Altaylara çəkirdi... Bu ilin yayında Altaya gedə bildim. Yol yoldaşlarımdan biri (həm də şairənəlikdən, poetiklikdən çox-çox uzaq olan biri) Altayın gül-çiçəkli yamaclarını görəndə: "Qarıbədi, – dedi, – mənə elə bir duyğu var, elə

bil nə vaxtsa burda yaşamışam". O da mənim kimi bu tərəflərə ilk dəfə gəlirdi.

Altayı ilk gördüyümdə nağıl kimi gördüm. Amma uzaqdan həmişə ovsun kimi, sehr kimi gəlirdi. 20-25 il bundan əvvəl Rusiya telekanallarından birində gördüyüm "Altayskaya prinsessa" mənə bu inamı daha da gücləndirmişdi. Ən çox onu görmək istəyirdim.

"Altayskaya prinsessa" adı verilən Altay xatunu 1994-cü ildə qazıntı zamanı Altay dağlarının buzlaqları içində kurqandan çıxarılmış gənc bir qadına məxsus mumiyyədir. Qomo-Altaysk şəhərində Anoxin adına muzeydə bu unikal tapıntıyı görmək mənə nəşib oldu. Havası, nəfəsi məni vuran sehrin, ovsunun hardan gəldiyini orda bildim. Vaxtın üstümdən necə keçdiyini bilmədim.

Bu ovsun, bu sirr-sehr içində muzeyin zirzəmi qatından eşiyə çıxanda bulud kimi, gün kimi o dağlara, yaylalara yayılmaq istədim. Üstündə min illərin tozu, torpağı qalan qədim Altay əsatirləri, o məqamda mənə həqiqət kimi, gerçəklik kimi göründü.

Əvvəl Yer-göy yox idi, ancaq su var idi...

Ülgen göy çiçəyi qızıl fincana qoydu...

Köpək Erlikin şirin dilinə aldanıb onu saraya buraxdı...

Dünyanın sonu gələndə göy – dəmirə, yer – misə çevriləcək... Kişilər bir barmaq böyüklüyündə olacaq... Sarımsaq başda bitəcək...

Yenə qulağıma komız səsi gəldi. Min bir sözdən-söyləmədən, dastandan, nağıldan, əfsanədən, əsatirdən keçib Tanrı dağlarında yanqulanan (əks-səda verən) bu səs doğma dilimizin "sus" damarındı – onu tutsan, könül dağları sənindi.

Əhməd Oğuz

Altay mif və əfsanələri

Miflər – həqiqətdən xəbər verən uydurma hekayətlərdir.

Aristotel

Qadın, ana bütün türk xalqlarında olduğu kimi altaylarda da müqəddəs tutulub, adı sayğı və hörmətlə anılıb. Buna görə ki, yerə, yurda, dağadaşa da çox zaman "ana", "xatun", "qadın" kimi adlar verib ona tapınırdılar.

Dağlıq Altayın şah damarı sayılan Katun çayı da bu qəbildəndi, qədim türkcədə olduğu kimi xanım-xatun anlamındadı. Tanrıya yaxın yerdən – Tanrı dağlarından süzülüb gəldiyinə görə haqqında əfsanələr, rəvayətlər yaranıb, zaman-zaman dildə-ağızda dolaşıb, eldən-elə, nəsilən-nəsile keçib.

Xatun çayı haqqında əfsanə

Altay xanının Xatun adında gözəl bir qızı vardı. "Gətmə gözümdən, gedərəm özümdən" – atası qızını belə çox istəyirdi. Bilirdi ki, gec-tezi var, bir gün qız ərə gedəcək, o da qənirsiz gözəl qızından ayrılmaq zorunda qalacaq. Ürəyindən keçirdi ki, nolaydı Xatun bir az gec ərə gedəydi, mümkün qədər

yanında çox qalaydı. Bu fikimən xan uca dağ başında bir qəsir tikdirib qızını orda saxlayır ki, gözəlliyini görən, bilən olmasın.

Gözəl Xatun göz oxşayan bu əlçatmaz qəsirdə tək-tənha yaşamağa başlayır. Qəsir elə bir yerdəydi ki, bura heç kəs gələ bilməzdi, nə yolu vardı, nə yolağası... Gündoğardan uçub gələn quşlar uzaq çöllərdə yaşayan Biy ("Bəy" – sözünün altaycası – Ə.O.) adlı yaraşığı, ağıllı bir oğlan barədə Xatuna nəğmələr oxuyurdu. Əsən yellər yalnızlığa dözməyən gözəl Xatuna Biyin sevgisini pıçıldaıyır. Günlər keçdi, ay dolandı, qızın könlü atlandı, yalnızlığın daşını atıb ona yar olacaq bir gəncə qovuşmaq arzusuna düşdü. Beləcə günlərin bir günü quşların nəğməsini, əsən yellərin pıçıltısını dinlədiyi yerdə Xatun qəfildən qəlbinin istəyinə qovuşmaq eşqiylə dustaq olduğu bu qəsirdən qaçmağı qərara aldı.

Qız qoçaq və cəsarətliydi. Atasının nə qədər heybətli olduğunu bilsə də, gözlədi, xan yuxuya gedən vaxtda uca bir qayadan atlanıb düşdü sevgisinin sorağına. Xan Altay yuxudan oyananda qızını görmədi, bildi ki, qızı daha geri qayıdası deyil. Dalınca atlı saldı – sayseçmə igidlərinə əmr verdi ki, onu tutub geri qaytarsınlar.

Amma xanın əsgərlərindən heç biri Xatuna yetişə bilmədi; qız bu daşdan o daşa atlanır, qəlbi qayaların dar yerindən keçib yel kimi gedir. Əldən-ayaqdan iti Babırxan adında bir igid vardı. O var gücünü toplayıb Xatuna yetişdi, donunun ətəyindən tutdu. Qız

nə təhər sıçradısa, ətəyi cırılıb Babırxanın əlində qaldı, beləcə aradan çıxdı.

İgidlər Xatunu qovmaqdan əl çəkildilər, o da yerihayüyür gəlib sevgili Biyinə qovuşdu. Onlar çay olub bir-birinə qarışdılar, axıb-axıb Ob imağına töküldülər. O vaxtdan sevgililər can bir qəlbə yaşayır, onları ayırmağa ruzigarın da gücü çatmaz...

Aya gölü haqqında əfsanə

Aya gölü Xatun çayının sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 380 m. yüksəklikdə yerləşir. Gölün adı "Ay" sözündən gəlir. Yuxarıdan baxanda, doğrudan da göl Aypara şəklində görünür.

"Zaman o zaman idi ki, Yer üzündə xeyirxah insanlar, dağlara-düzlərə bəzək olan heyvanlar, adamyeyənlər vardı.

Təbiətin bu axar-baxarlı güşəsində insanların qanına susamış Delbelqen adlı bir adamyeyən yaşayırdı. O neçə-neçə fağır-füqəranın axırına çıxmışdı.

Ay Göy üzündən Delbelqenin bu hərəkətlərini üzüntü və yanğıyla izləməkdəydi. Gecələrin birində, Delbelqen yenə öz çirkin əməliylə məşğulkən Ay dözə bilmədi və aşağı – vadiyə endi. Ay o qədər böyük və ağır idi ki, düşdüyü yerdə dərin bir çuxur açdı. Ay adamyeyəni tutub göyə qaldırdı və ordan üzəaşağı Xatun çayına buraxdı. Çay aşıb-daşdı, Ayın yerə enərkən açdığı çuxur suyla doldu. Beləcə həmin yerdə göl yarandı. Adamyeyənin əlindən qurtulan insanlar

bu hadisənin xatirəsi olaraq gölə Aya adı verdilər..."

İlanlı dağ əfsanəsi

Belə söyləyirlər ki, əvvəllər Altayda zəhərli ilan olmayıb, amma indi bu tərəflərdə əfi ilanlara tez-tez rast gəlmək olur.

Deyir, burdakı yurd yerlərindən birində ancaq kişilər yaşayırmış, tayfa başçılarının qadınları görənlər gözü yox imiş. Amma cavan oğlanlar qonşu obaların qızlarına vurulur, onlarla evlənmək istəyirdilər. Min ağa, bəy desin-dünyanın gedişatı belədi. Tayfa başçısı bundan xəbərdar idi, həm də kifayət qədər tədbirli adamdı. İstəmirdi ki, bahadırlarıyla arası açılsın, inciklik olsun. Odu ki, onların qarşısına belə bir ədalətli şərt qoydu: gənclər sevdiyi qızla o halda evlənə bilər ki, onu qolları üstündə bıməfəsə qarşısındakı uca dağın başına qaldıra bilsin. Yox, əgər nişanlısı qızı dağın başına qaldıra bilməyib yarı yolda yerə qoysa o, ilana çevrilib əlindən çıxacaq. Çox cavanlar bu çətin işə girişdi – sevgililərini qucaqlarına götürüb yerə qoymadan uca dağ başına qalxmaq istədi, amma bu ağır yolu başa vurmaq heç kimə qismət olmadı. Hirsli, hikkəli xanın ürəyindən idi ki, qızların çoxu ilana dönsün.

Günlərin bir günü fağır bir çoban dünya gözəli bir qıza vuruldu, qız da çobanı sevdi. Onlar xanın qulluğuna gəlib evlənmək üçün onun xeyir - duasını istədilər. Xan öz şərtini onlara da xatırlatdı: "Şərtimiz şərti, – dedi, – yerinə yetirsəniz, mən razı". Çoban

sevgilisini götürüb dağa qalxmağa başladı, xan da aşağıdan göz qoymuşdu, görsün işin axırı necə olacaq. Çoban var gücünü toplayıb dağ yuxarı qalxırdı, amma get-gedə gücü tükənir, heydən düşürdü. Az qalırdı qızı yerə sala, o da ilana dönüb görünməz ola... Qız bu yerdə zirək çıxdı- xanın gözündən oğurlanıb gah əli, gah da ayağıyla yerə təkən verib özünü düşməyə qoymadı. Beləcə, onlar dağın zirvəsinə qalxa bildilər. Bunu gören xanı od götürdü, hirsindən onun özünü əfi ilana çevrildi.

Dünyanın yaradılışı

Bütün dünya xalqlarında olduğu kimi, türk xalqlarında, o cümlədən, türklərin soy özlərindən sayılan altaylarda da dünyanın, kainatın yaradılışı barədə bir-birindən maraqlı dürlü-dürlü əfsanə və əsətlər mövcuddur.

Bu gün bizim yaşadığımız Yer kürəsini, Yeri altaylılar "Çin cier" – həqiqi yer adlandırırlar. Burda "çin" – hal-hazırda biz azərbaycanlıların da işlətdiyi "çin" sözünün eynidir. "doğru", "düz", "həqiqi" mənasını ifadə edir: "yuxum çin çıxdı". "Diyer /ciyer" isə "yer" kəlməsinin fonetik variantından başqa bir şey deyil. Altaylıların təsəvvürünə görə bizim məskunlaşdığımız Yerdən başqa da Yer var ki, orda əbədi zülmət hökm sürür. O yerin adına "Altınqı örən" – "altdaki" yer və ya "alış diyer" – "uzaq yer" deyirlər.

Yenə Altay dünyagörüşünə görə Çin diyer (həqiqi Yer) mövcudluq dönəminin ikinci mərhələsini yaşayır.

Altaylılar ikinci mərhələnin başlanğıcını "dyadic" dedikləri Nuh tufanı – böyük su daşqınıyla bağlayırlar:

"Sarı buynuzlu göy (mavi) keçi xəbər gətirir ki, sel gəlir, dünyanı su basacaq. Keçi 7 gün bəyirə-bəyirə dünyanı dolanır. 7 gün zəlzələ olur. 7 gün dağlar od tutub yanır. 7 gün yağış yağır. 7 gün tufan qopur, şimşək çaxır. 7 gün də qar yağır.

Bütün bunlardan sonra güclü şaxta düşür. Əməli saleh, Allah adamı 7 qardaş vardı. Daşqın olacağını bircə bu qardaşlar bilirdi. Onların içində Erlik ən böyüyü idi, sonra Ülgen gəlirdi. Ülgen ilahidən vergiliydi, bundan yana ona Pomçı – "kitab əhli" deyirdilər.

Qardaşlar böyük bir köröp – gəmi düzəltdilər (altaylılar belə deyirlər ki, həmin köröp, yəni gəmi indiyə qədər başı buludlara dəyan Dyal-Mönkü dağında, bəzilərinə görə isə Kom-Ağac yaxınlığındakı İdik dağında qalmaqdaymış), heyvanların, həşəratların, quşların hərəsindən bir cüt götürüb gəmiyə qoyurlar.

Daşqın kəsəndə Ülgen xoruzu eşiyə buraxır. Xoruz soyuqdan donub ölür. İkinci dəfə qazı buraxır, qaz gəmiyə qayıtmır. Üçüncü dəfə Ülgen qarğanı buraxır. O da qayıtmır, hardasa bir cəsəd tapıb onu yeməklə məşğul olur.

Yeddi qardaş gəmidən çıxır.

Ülgen müdriklik kitabı sayılan "Nom"un gücüylə insan yaratmağa başlayır. "Qök çeçək"i (göy çiçəyi) qızıl fincana qoyur. Böyük qardaşı Erlik bu çiçəklərdən bir neçəsini oğurlayıb, o da insan yaratmaq eşqinə düşür.

Qardaşına acığı tutan Ülgen onun yaratdığını lanətləyib deyir: "Sənin yaratdığın xalq qoy qara olsun, qara kəmə qurşasın! Mənim yaratdığım ağ insanlar gündoğana, sənin qara adamların isə günbatana gedəcək!" Qara xalq ağacdən sağanaq eləyib üstünə dəri çəkərək qaval düzəltdi və ilk dəfə kamlayan (fala baxan, gələcəkdən xəbər verən) onlar oldu.

Başqa bir rəvayətə görə, Ülgen insan bədənini yaradıb qarğanı Kудayın –xudanın, ilahinin – yanına göndərdi ki, yaratdığı varlığa can versin. Qarğa göyə qalxdı. Kудay canı verdi, qarğa da onu dimdiyində tutub geri – gəlidiyi səmtə tərəf uçmağa başladı. Yol çox uzaq idi, qarğa uçdu, uçdu, birdən ona bərk aclıq gəldi. Gördü yerdə bir dəvə leşi var. Aclıq onu cəmdəyə sarı çəksə də, özünü saxladı, üstündən keçib getdi. Aclığı tamam yadından çıxarmışdı, uçub gedirdi, birdən yerdə bir at cəmdəyi gördü. Aclığı yenidən qayıtdı. Bu dəfə də qarğa özünü saxladı, qanad çalıb ondan da ötdü. Amma hiss edirdi ki, get-gedə gücü tükənməkdədi.

Özünü toplayıb yorğun qanadlarına güc verən qarğa yenə uçub getməyindəydi, birdən üçüncü cəsədə rast gəldi. Bir inək leşiydi, açıq gözləri "gəl, gəl" deyirdi.

Bu vaxt qarğa özünü itirdi, həyəcədən çığırdı: "Gözlərə bax, gözlərə!" Belə deyəndə can qarğanın dimdiyindən iynəyarpaqlı ağaclar ormanına düşdü. O zamandan şam, sidr, ardıc ağacları yay-qış yaşıl don geydi.

Qarğa hələ göydə uçurdu, gecənin bir vaxtı Erlik öz yeraltı dünyasından Yer üstünə çıxdı. Gördü bir saray var, kirmişçə saraya girdi. Ülgenin yaratdıqları insan bədənləri sarayda yan-yana uzanmışdı. Erlikin bəd əməllərindən qorxan Ülgen sarayın qapısına it bağlamışdı. Əvvəllər itlərin tükü yox idi, adam kimi onlar da çılpaq idilər. Erlik iti dilə tutub dedi: "Məni saraya burax, sənə elə bir kürk verim ki, heç vaxt üşüməyəsən. Sənə elə yem verim ki, bir ay uzununu aclıq nədi bilməyəsən".

Köpək Erlikin şirin dilinə aldanıb onu saraya buraxdı.

"Mənim var-dövlətim elə bu olacaq" – deyib Erlik cansız bədənələrə can verdi. Bədənələr dirçəldi: uşaqlar, gənclər, qızlar, oğlanlar, qadınlar, qocalar – hər zümrədən adam vardı. Beləcə, yer üzünə insan gəldi.

Erlikin bir silahı vardı-nə səsi çıxırdı, nə tüstüsü. Hər gecə o yer üzünə çıxır, insanları öldürür və canlarını alıb gedirdi; gözəl qızları aşpaz, igid oğlanları mehtər eləyirdi. Ülgen bir gün ayılır ki, sarayından adamlar azalır. Bildi kimin işidi. Gizlincə Erlikin odluğuna başqa cür barıt qoydu. Həmişə olduğu kimi Erlik yenə gecəyan qalxdı, silahından atəş açanda bir gurultu qopdu ki, dağ-daş lərzəyə gəldi. Erlik qorxusundan silahını atıb tələm-tələsik öz yeraltı xarabasına çəkildi.

O vaxtdan özü üzə çıxma bilmədi, can almağa əlaltılarını göndərdi.

Bir dəfə Erlik ağ atın belində gedirdi. Qəlbində bir dilək tutub atı Uca tanrıya bağışladı ki, ona bahadır canı versin.

Ancaq Ulu tanrı onu aldatdı, can yerinə ona qara öküz, qamçı yerinə ayparaşəkili balta verdi. Buyurdu ki, öküzün belində tərsinə oturub, baltasıyan onu dəhmərləsin.

Bundan yanadı ki, altaylılar atdan yox, həmişə qara buğadan, ya da inəkdən qurban kəsərlər.

Yerin yaranması haqqında əfsana

Əvvəllər nə Yer vardı, nə yataq, nə toz vardı, nə torpaq. Göz işlədikcə su vardı.

Yaradan bütün balıqlara əmr elədi ki, gedib yeri tapsınlar. Balıqlar tanrılarının buyruğuna qoşub başladılar torpağı axtarmağa. Balıqlar içində bir duma balığı torpağı tapdı. Buna görə Kuday dumabalığına bütün balıqlardan becid qıldı, ona cəldlik verdi. Kuday durnabalığından torpağı alıb dağsız-dərəsiz, çör-çökəksiz, hamar bir yerüzü yaratmağa başladı. Beləcə, Yaradan könlünə ilham salıb öz işini görürdü.

Xeyli keçəndən sonra yoruldu və onu yuxu tutdu. Bu vaxt Erlik kırımışca ona yanaşdı, Kudayın əlindəki torpağı alıb qaçdı. O qaçırdı, ardınca Yerüzü də yaranmağındaydı, ancaq bu tanrının yaratdığına bənzəmirdi. Erlik atlananda dağ yaranırdı, dabanını yerə vuranda – dərə. Beləcə, Şeytan əldən düşənəncə qaçdı. Yorğun-arğın halda oturub öz yaratdıqlarına baxanda mat-məəttəl qaldı:

– Allahın yaratdığı nə gözəldi – düz, hamar, mənim yaratdığım dağlar, təpələr, çör-çökək bu düzənliyin yanında necə eybəcər görünür...

Yaradanla Şeytan doğma qardaş idilər. Yer üzünü dağlar, təpələrlə korladığına görə Yaradanın Şeytana bərk acığı tutdu və onu cəhənnəmə qovmaq istədi. Erlik gördü vəziyyət xarəbdı, Ülgəndən bir azca, birçə dönümlük torpaq istədi. Ülgen bir dönümlük torpağı ona vermədi. Bir qulaclıq torpaq istədi, onu da vermədi. Axırda Yaradanın əsasının altındakı qədər yer istədi. Yaradan öz-özünə fikirləşdi ki, dirnaq sədəfi boyda torpaqnan neyləyəsidı... Və bu dəfə istədiyi qədər torpağı verdi Şeytana. Şeytan "hopp" eləyib bu balaca torpaqdan özünü yerin təkinə atdı. Onun ardınca bu deşikdən ilan-çayan, kərtənkələ, qurbağa, qurd, bōcək, çibin, mığmığa – min cür həşərat çıxmağa başladı...

Yaba – Kan çayı haqqında əfsana

Belə söyləyirlər ki, qədim zamanlarda altaylılarla monqollar arasında

döyüş olur. Bu döyüşdə monqollar qələbə çalır, son nəfərinə qədər altaylıları qılıncdan keçirirlər. Onların qanından çay əmələ gəlir: Yaba-Kan (cılxa, teyxa qan – Ə.O.)Yalnız bir qoca, bir qarı salamat qalır, ancaq monqollar onları da bir-birindən ayrı salır.

Qoca-qarı bir-birini səsləyib qışqırırlar. Qarı "Yemeqen!" qoca "Yebeqen!" deyə qışqırır.

Beləcə iki çay əmələ gəlir: Yemeqen vəYebeqen. Onlar, demək olar, yan-yana axıb Kan çayına tökülürlər.

Üsküs-uul (oğul)

Altayda bir istekli ər-arvad vardı. Onların bir oğlu oldu. Uşaq doğulandan bir az sonra atası da, anası da xəstələndi. Anası öldü, xəstə atası bilmədi bu körpə uşaqda neyləsin. Çox düşündü, çox götür-qoy elədi, axırda uşağı götürüb meşəyə apardı. Aparıb bir ağcaqayın ağacının altına qoydu. Ağcaqayının gövdəsini çərtdi, boru kimi uzun bir bitkini qoparıb bir ucunu uşağın ağızına, bir ucunu da ağacın gövdəsinə bərkitdi. Uşaq başladı ağcaqayın şirəsi əmməyə. Beləcə, atası uşağı bu təbii yemə alışdırıb evə qayıtdı və bir az keçəndən sonra vəfat elədi. O, yeddi gün, yeddi gecə meşədə uzalı qaldı, ağladı, qışqırdı, ancaq səsinə eşidən olmadı. Kuday bu oğlan uşağını gördü, ona yazığı gəldi, aşağı – uşağın yanına endi, onu qucağına alıb dedi: "İnnən belə əbədi olaraq sən bir quş olacaqsan, həm də ancaq gecələr oxuyacaqsan". Söz Kudayın

ağızından çıxcağın uşaq quşa dönüb ovcundan uçdu. O vaxtdan gecələr Altayda dərdli-dərdli bir quş ötür. Bu quşa xalq arasında Üsküs-uul (oğul) deyirlər. O bir vaxtlar xoşbəxt olan valideynlərinin ölümünə ağı deyir. Evlərinin üstünə qonanda altaylılar onu qovur. Onlara görə bu quş bədbəxtlik gətirir. Dağ kəndlərinin əhalisi bu quşu "Dyaman quş" – "Yaman quş" adlandırdılar.

Altay yazısı haqqında

Altaylıların əlifbası yoxdu. Günlərin bir günü qam (şaman) öz xalqı üçün yazı icad etmək fikrinə düşdü. Tozağacının qabığını qoparıb üstündə hərflər cızmağa başladı. Yazıb qurtarandan sonra özündən razı halda bu yaş ağac qabığını həyətdə bir yerdən asdı ki, qurusun. Tozağacı qabığını külək yellədikcə qam ürəyində şükr eləyirdi ki, axır ki, mənim xalqımın da yazısı oldu. Bu fikirlə qam sevincək çadıra girdi. Külək bir az gücləndi və ağac qabığını yerə saldı. Çadırın böyründə inək otlayırdı. İnək ağac qabığını da göy otun arasında ağızına aldı. Qam eşiyə çıxdı, gördü inək hərflər yazdığı ağac qabığını otqarışıq uddu. Qaldı dizinə döyə-döyə, yazıb-cızdığını bir daha xatırlaya bilmədi. O vaxtdan altaylıların yazısı olmadı.

Ayı haqqında əfsanə

Yanlış var, yalanı yox, yarısı düzdü, qalanı yox... Belə deyillər ki, Allah insanı cəmi canlılardan zirək, cəld yaratmışdı. Heyvanlar da insan kimi cəld, zirək olmaq istəyirdilər. Ayı da bu fikrlə əlinə baxanda gördü onun uzun (şəhadət) barmağı yoxdu. Dedi, yəqin insanda bu barmaq var deyə zirəkdi, əgər mənə də olsaydı, bütүн yerin altını üstünə çevirərdim, nə qədər vəhşi heyvan var, hamısını basıb əzərdim.

Bu istəklə Ayı Burxanın (Burxan – buddist monqolların sitayiş etdiyi büt deməkdir. Burda ilahi, yaradıcı anlamında işlədilib – Ə.O.) yanına getdi, mənə də ergek (beşinci, uzun barmaq) ver – dedi. Burxan bilirdi ki, buna ergek də versə, törətmədiyi bəd əməl, yaxmadığı kümə qalmayacaq. Dedi: "Sənə ergek də versəm, bütүн vəhşi heyvanları basıb əzərsən, meşəni qırıb, torpağı alt-üst edərsən! Olsun, sənə lap ergek də verərəm, amma onda gərək itə də bir silah, yaraq verəm!".

Burxanın şərti heç Ayının ürəyindən olmadı, ergekdən imtina elədi...

İndi Ayının lap beşinci barmağı olsa da, ondan insan yararlandığı kimi yararlına bilmir. Ona görə ki, Burxanın «İtə silah verərəm» sözü heç vaxt yadından çıxmır.

Barsuk (porsuq) haqqında

Heyvanlar padşahının 7 oğlu vardı: Karaqula (şir), bar (pələng), Ayu (ayı), Barsuk (porsuq), Börü (qurd, canavar),

Şülüzin (sülöysün, vaşak), bir də tülkü. Qardaşlar bir-biriylə çox mehriban dolanırdılar. Bir dəfə bu 7 qardaş sözləşib maral ovuna çıxdılar. Tayqada ov gəzirdilər, birdən gördülər, bir maral aralıda uzanıb yatıb. Qardaşlar dayanıb başladılar öz aralarında çək-çevir eləməyə: biri dedi, maralın üstünə birinci mən gedəcəm, o biri dedi, – mən gedəcəm.

Bu zaman porsuq irəli atılıb: "Birinci mən gedəcəm, – dedi, – mən hamınızdan yaşca böyüyəm". Qardaşları bir ona, sonra da dönüb bir-birlərinə baxdılar, heç biri heç nə demədi. Porsuq gördü qardaşlarından bir səs çıxmadı, sinərək marala sarı getməyə başladı. Bir az gedəndən sonra geri qanırdı ki: "Ay qardaşlar, quyruğum necə görünür?" Dedilər: "Quyruğun yaman titrəyir". Porsuq quyruğunu qısıb yoluna davam elədi. Bir az gedəndən sonra yenə dönüb soruşdu: "Gözlərim necədi, qardaşlarım?" Qardaşları da qayıtdı ki, "Gözlərin daralıb, balacalaşmış". Belə deyəndə, porsuq özünü o yerə qoymadı, qardaşlarının qabağında zirək və cəsur bir görkəm alıb maralın üstünə yeridi, bununla demək istədi ki, o boyda heyvandan qorxub çəkinmir. Bunu fikrindən keçirmişdi ki, maral oyanıb ayağa qalxdı. Sürünə-sürünə üstünə gələn porsuğu görəndə çevrilib dal ayaqlarıyla qəfildən ona nə təhər təpik ilişdirdisə, kolluqların arasına düşdü. Birtəhər özünü toplayıb fizilliyin arasından çıxanda porsuğun başı keçəlləşmişdi. Elə bu təhərtövümən özünü qardaşlarının üstünə

saldı. Qardaşları porsuğu bu halda görəndə özlərini saxlaya bilməyib gülüşdülər. Şirə, pələngə, ayıya, canavara, vaşaqa, tülküyə yer elədi ki, porsuq maralı əllərindən çıxartdı, həm də "birinci mən gedirəm" deyə ağır zərbə aldı. "Eh! – dedilər qardaşlar. – Bilmirdin ki, keçəl qalacaqsan?" İndi Altayda bu söz bir zərb-məsəldi.

Dəmbərçək, yanqır, özündənrazı bir adamı yerində oturtmaq istəyəndə deyərlər: "Eey, qardaş! Porsuq özü də bilmirdi ki, keçəl qalacaq. Bilmirsən belə məsəl var?"

Dərd-qəm haqqında

Biri vardı, biri yoxdu, qədim zamanlarda Papuçı adında ilahi qüdrətli bir kişi yaşayırdı. O, dünyanın yaratıcısıydı. Papuçının bir oğlu, bir qızı vardı. Oğlu atasının yaratdığı kişilərin, qızı isə qadınların əməllərini izləyirdi. Onlar bir-biriylə çox mehriban idilər. Bacı-qardaşın əlindən ancaq yaxşılıq, xeyirxahlıq gəlirdi, axır vaxtlar insanlar və heyvanlar arasında peyda olan şər işlərdən, azar-bezardan onların xəbəri yoxdu.

Bir dəfə Papuçının oğlu qəfildən xəstələndi. Atası ən adlı şaman sayılan Bobur xanı çağırırdı ki, xəstə oğluna bir çarə qılsın. Şaman bu işə boyun olub başladı qamlamağa (qamlamaq – şamanların icra etdiyi ayindir – Ə.O.). Qamladı, qamladı, ancaq nə illah elədi, xəstə özünə gəlmədi. Şaman gördü bu xəstə onluq deyil, yığışib getdi evinə. Qam-şaman evinə gedəndə, Papuçı adi bir adam donuna girib,

onun dalınca düşdü. Gəldi, qama çatdı:

– Hardan gəlirsən, – dedi, – qardaş?

O da qayıtdı ki, Papuçının bir oğlu var, xəstələnmişdi. düz bir ildə ki, onun yanında idim.

Yaradan şamanı dinləyib bir də soruşdu:

– Yaxşı, necə bilirsən Papuçının oğlu sağalacaq, yoxsa yox?

Şaman cavab verdi:

– Çox güman ki, yox. Bəlkə elə indi ölüb. Məndən ötrü nə fərqi, tək bəxşişimi versinlər.

Qam-şaman belə dedi, birdən ona əyan oldu ki, bu elə-belə adam deyil, bəlkə elə Yaradanın özüdür. Ancaq iş-şərdən keçmişdi. Papuçı acı-acı hamının təriflədiyi Bobur xana baxdı, onu balaca bir yarasaya çevirib dedi: "İnnən belə sən ancaq siçanları qamlaya bilərsən!" Otuz ildən sonra Papuçının oğlu öldü. Qızıyla baş-başa ata-bala dərdə, qəmə qərq oldular. Dərdin, qəmin nə olduğunu yer üzü o gündən tanıdı.

Dünyanın sonu gələndə

Altaylı telengitlər arasında dünyanın sonu barədə belə bir əfsanə dolaşmaqdadır. Əfsanədə deyilir:

"Dünyanın sonu gələndə göy – dəmirə, yer – misə dönəcək. Xalqlar bir-birinə düşmən olacaq. Sərt qayalar parçalanacaq. Qaba ağaclar ovxalanacaq. Kişilər bir barmaq böyüklüyündə olacaq. Ata övladını, övlad atasını tanımayacaq. Sarımsaq başda bitəcək. Bir at başı böyüklüyündə qızıl bir çanaq yemək qiymətində olacaq. Qızıl ayaqlar altına səpiləcək, ancaq

onu yerdən qaldıran insan tapılmayacaq.

Qara torpaq alov-alov yanacaq. Kayrakan, Tanrı Ata insanların qışqı-
nğını eşitməmək üçün qulaqlarını qapa-
dacaq. Yer dağılacaq. Torpaq və toxum
yox olacaq. Asilərin güclü səsi insanları
sevindirəcək. Təpələr sarsılacaq, yerin
dəmir üzəngisi dəlik-deşik olacaq.
İynənin gözü parçalanacaq. Xalqın
məşəri görünməyəcək. Soğulcanın
qanadları çıxacaq. Qara gözlərdən qan
damlayacaq. Bulaqlardan qan axacaq.
Yer uğuldayacaq, dağlar yerindən oy-
nayacaq, yamaclar yıxılacaq. Göy
tütəyəcək, dənizlər təlatümə gələcək.
Yer tərsinə fırlanacaq. Yosunlar qo-
pacaq, kül olacaq. Göy yarılacaq,
dənizin dalğaları dağ hündürlüyündə
qalxacaq, deryaların dibi görünəcək.
Dənizin dibində, ayrı-ayrı doqquz yerdə
doqquz qara daş doqquz yerindən
qırılacaq. Doqquz təkərli doqquz qutu
peyda olacaq, hər qutunun içindən
dəmir at minmiş doqquz kişi çıxacaq.
Onların arasından ikisi başçı olacaq.
Başçıların atının qabaq ayaqları qılinc,
yalmanları bir nizə olacaq. Ağaca
dəyəndə ağac parçalanacaq, canlıya
toxunanda canlı yox olacaq. Xalq
rahatlıq tapmayacaq. Günəş və Ay
sönəcək. Ağaclar kökündən qopacaq.
Ata baladan ayrı düşəcək. Bitkilər yox
olacaq, toxumlar quruyacaq. Qadınlar
sevgililərindən ayrı düşəcək, ərsiz qala-
caq. Yer üzündə köngül otu cücərəcək.
Bu otdan çayırtkələr çıxacaq.
Çayırtkələr qabaqlarına çıxacaq
insanları, heyvanları yox edəcək. O

əsnada Şal Cima səslənəcək: "Bu
tərəfə bax, Mandı-Şirə. Mənə yardım
elə. Əlim köngül otuna çatmır. Köngül
otunun kökü sarı qəhvə rəngli bir
ilandır". Lakin Mandı-Şirə cavab
verməyib susacaq. "Böyük Kaan xalqını
tərk etdi. Qalın aygır ilxısını başına
buraxdı. Yarğanlar yıxıldı, sular qurudu.
Yaxalı kürk köhnəldi, yaxası yırtıldı.
Başlıya baş endirən xalq qaydasız,
qanunsuz qaldı. Dünyadan həyat izi
silindi. Quşlar sahibi olduğu yuvaları
tərk etdilər. Ana baladan, bala anadan
ayrıldı". May Tərə susmağına davam
edəcək. Bunu görüb Erikin iki igidi
Karaş və Kerey Yer altından üstünə
çixacaq. Onlar Yer altından çıxdıqları
zaman Ülgenin bahadirləri Mandı-Şirə
və May Tərə Göydən Yərə enib onlarla
savaşacaqlar. May Tərənin qanından
Yer alovlanacaq. Və beləcə dünyanın
sonu çatmış olacaq...

